মাধৱদেৱৰ গুৰু-সেৱাৰ দৃষ্টান্ত অতুলনীয় বুলিব পাৰি। শঙ্কৰদেৱক লগ পোৱাৰ আগতে মাধৱদেৱৰ বাবে কন্যাক জোৰণ পিন্ধাই থোৱা আছিল ; শঙ্কৰদেৱক পাই মাকৰ অনুনয় বিনয় সত্ত্বেও মাধৱদেৱে বিষয় আৰু বিয়াৰ ভাৱ একেবাৰে পৰিত্যাগ কৰিলে। দৈত্যাৰি আদিৰ বাহিৰেও ৰামানন্দই সুন্দৰকৈ বৰ্ণাইছে—

মাধৱদেৱৰ মাতৃ বুলিলা বচন। শুনিয়ো মাধৱ বাপু থিৰ কৰি মন ॥
কিসক ত্যজিলি তই ধন সমস্তয়। বিবাহ কৰিবে তোৰ অৰণ্যে লাগয় ॥
শুনিয়া মাধৱদেৱে বুলিলা বচন। তথাপি জানিবা মোৰ কৃষ্ণসে জীৱন ॥
শুনিয়া সিদ্ধান্ত একো উত্তৰ নিদিয়া। মাধৱদেৱৰ মাতৃ ৰহিল কান্দিয়া ॥”

মাধৱদেৱৰ গুৰু-সেৱাৰ সামান্য আভাস, মাত্ৰ ৰামানন্দৰ পদৰ পৰাই—
“মাধৱে কৰিলা সেৱা শঙ্কৰদেৱক। প্ৰৱৰ্ত্তিৱে লাগি ধৰ্ম্ম সমস্তে লোকক ॥
প্ৰভাততে স্নানি চলি যান্ত ভিতৰক। গামচা পখালি উষ্ণ কৰন্ত জলক ॥
অনন্তৰে তৈল দিয়া গাৱে শঙ্কৰৰ। স্নান কৰাই বস্ত্ৰ দেন্ত কৰিয়া আদৰ ॥
বস্ত্ৰ পিন্ধাই কপালত দিয়া তিলকক। দুয়ো জন চলি গৈলা হৰি-মন্দিৰক ॥”

দৈত্যাৰি আৰু ৰামানন্দৰ এনে সকলো বিৱৰণ ৰামচৰণৰ পদতো—
প্ৰতি ভাঠি বেলা দেৱ মাধৱ যাৱন্ত। শঙ্কৰৰ পায়ে পৰি প্ৰণাম কৰন্ত ॥
মলচিয়া লৱয় পাৱৰ যত ধূলি। পুছন্ত শঙ্কৰ আসি আছা কতো বেলি ॥
শঙ্কৰদেৱৰ আছা ৰুক্মিণী জীয়াই। আথবেথ কৰিয়া বাৰ্ত্তাক কহে যাই ॥
মাধৱ বান্ধৱ আতা আসিছে ইঠাই। শীঘ্ৰে চলি যায়ো পিতা গৃহৰ বজাই ॥

মাধৱদেৱে শঙ্কৰদেৱত আত্ম-বিলোপ কৰা বুলিব পাৰি ; গতিকে শঙ্কৰদেৱৰ জীৱনীতে মাধৱদেৱৰ জীৱনী সোমাই পৰে। কোচবেহাৰত শঙ্কৰদেৱৰ তিৰোভাৱৰ বেলা ৰৱপুতেক ৰামানন্দ লগত আছিল, তেওঁ আছি শঙ্কৰদেৱৰ ছমহীয়া তিথিত পিতৃয়েকৰ আজ্ঞা ঘোষণা কৰিলে—

“শঙ্কৰদেৱৰ আসি ছয় মাস ভৈলা। হেন জানি মাধৱে লোকক জ্ঞান দিলা ॥
সেহি বেলা ঠাকুৰে সবাতে কহিলন্ত। যাক যেন মতে গুৰু বাক্য বুলিলন্ত ॥
মাধৱক বোলে আমি আচাৰ্য্য পাতিলোঁ। সবাবো আগত এই কথাক কহিলোঁ ॥
সবাতে কহিলোঁ পিতৃবাক্য শিৰে ধৰি। এহি বুলি থাকিলন্ত নমস্কাৰ কৰি ॥
হেন শুনি লোকে কৰিলন্ত জয়ধ্বনি। মাধৱক মানিলন্ত গুৰুবাক্য শুনি ॥”

ৰামচৰণৰ এইখিনি আৰু তলৰ পদ আৰু ৰামানন্দৰ ১৭৫৪ পদলৈকে হুবহু একে। ইমানতো কথাৰ কেনা নাভাগিল, শঙ্কৰদেৱৰ বহুবেকীয়া তিথিলৈ দামোদৰদেৱ নাহিল—

"অনন্তৰে ঠাকুৰে বুলিলা মাধৱক। অনায়োক মাতি দামোদৰ ব্ৰাহ্মণক॥
ওচৰতে নাৰায়ণ ঠাকুৰ আছন্ত। সখি বুলি মাধৱে তাহাঙ্ক মাতিলন্ত॥
বোলে এতিক্ষণে তুমি ঝাত কৰি যোৱাঁ। দামোদৰ ব্ৰাহ্মণক আনিবা মাতিয়া॥
ভালমতে বাক্য তুমি তাহাক বুলিবা। নিঠুৰ বচন তাৰ আগত কহিবা॥…
কি কাৰণে পিঠি দিলা গুৰুৰ গৃহক। ইসৱ সম্পত্তি কোনে দিলেক তোমাক॥
আজিও আছয় খৰি হাতত তোমাৰ। পাসৰিলা গুণ গিতো গুৰু শঙ্কৰৰ॥
কাম কৰি ফুৰিলা লোকৰ ঘৰে ঘৰে। তোমাৰ সিসৱ দুখ গুচাইলা শঙ্কৰে॥
পাসৰিলা কেনে তুমি সিসৱ গুণক। নমাতন্তে যাইবে লাগে গুৰুৰ গৃহক॥
হেন শুনি বিপ্ৰবৰ ভৈলন্ত বিমন। বোলে মোক আৰ নুবুলিবা নাৰায়ণ॥
তোমাৰ পাছতে এতিক্ষণে যাওঁ আমি। খনিতেক আগ হুয়া চলা আৱে তুমি।
অনন্তৰে দামোদৰ গুৰু চলি গৈলা। আসন পাৰিয়া যাই সভাত বসিলা॥

সভা ভগাৰ পাছত মাধৱদেৱে দামোদৰদেৱক স্পষ্টভাৱে সুধিলে—

"বৰিষেক হুইয়াছে গুৰু বৈকুণ্ঠ যাইবাৰ। এতেক নৰিল মতি জানিলোঁ তোমাৰ॥
কৰ্ম্মীৰ ধৰ্ম্মৰ মত ধৰিলাহা যাই। কলিযুগে তাক আচৰণে গতি নাই॥
পকৱায়ে পাইলে তুমি গুৰুক এৰিলা। অৰণ্যে পশিয়া তুমি পথ হেৰুৱাইলা॥
এহি বুলি ক'লা বস্ত্ৰ এক যুৰি দিলা। নিশ্চিত কৰিয়া তাক বচন বুলিলা॥
আপোনাৰ মতে তুমি প্ৰবৰ্ত্তাহা যাই। তোমাৰ আমাৰ সম্ভাষণ আৰ নাই॥
গুৰুৰ কামক নাসা তাতেসে জানিলোঁ। তোমাৰআমাৰ কথা আজিআমি পাইলোঁ॥
ভোগ-ভকতিক তুমি পূজা ফল পাইবা। কশ্চিতো তুমি আবো আমাক নপাইবা॥
এহি বুলি মাধৱে নমাতি যেৱে বৈলা। দামোদৰ গুৰু শুনি বুলিবাক লৈলা॥
গৃহস্থৰ বান্দী-বন্ধা অনেক আছয়। আজ্ঞা লৈয়া হাল বাই পথাৰ কৰয়॥
এক দিনে গৃহস্থে বুলিলা হালোৱাক। ফুৰি যাই দেখাইলন্ত ভুঁইৰ সীমাক॥
বোলে তই ভালমতে হালক বাহিবি। বতৰ বুজিয়া মাত্ৰ কৃষিক কৰিবি॥
এহি বুলি তাক যেৱে গৃহস্থে পাক্বিলা। তাকো কই-বুই পাছে আৰু ভুঁই লৈলা॥
পৰম চতুৰ সিতো হালোৱা মহন্ত। এহি বুলি মাধৱক দিলন্ত সিদ্ধান্ত॥
মাধৱে বোলয় আৰ বুলিবোঁহোঁ কিক। জানিলোঁ হোঁ ভৈলা তুমি গুৰুতো অধিক॥

গুৰুৰ বাক্যৰ তুমি সীমাক ছেড়াইলা। গুৰুতো কৰিয়া তুমি ভকতি বঢ়াইলা ॥
বেজ্জি বুলি অঙ্গুলিৰে ফটাকানি সিলা। ইসৱ দৃষ্টান্ত মোক তাতে তুমি দিলা ॥
এহি বুলি মাধৱে নামাতি যেৱে ভৈলা। দেৱ দামোদৰ নিজ গৃহে চলি গৈলা ॥"

এই বিৱৰণৰ উপৰিও, দৈত্যাৰিয়ে আৰু ঘটনাৰ বিৱৰণ দিছে (১৩১০-১৫)। তাৰ পাছত শঙ্কৰদেৱৰ বছৰেকীয়া তিথিৰ ঘটনাৰ আন বিৱৰণ—

"দামোদৰ গুৰুক নেদেখি সভা মাঝে। পুছিলা মাধৱে হৰিচৰণত পাছে ॥
নমাতিলা কিয় দামোদৰক সভাক। শুনি কহিলন্ত হৰিচৰণে কথাক ॥
পাছেগৈয়া আপুনি বুলিলোঁ আসিবাক। নযাইবোঁ বুলিয়া তেহেঁ পঠাইলা আমাক ॥
পুছিলোঁ াহো কি কাৰণে নযাইবন্ত এৱে। তেহেঁ বোলে তোমাৰ ঘৰক যাওঁ যেৱে ॥
তেৱে আনো বুলিবেক যাইবাক আমাক। সন্নাবো গৃহক মই লাগিব যাইবাক ॥
শুনিয়া মাধৱদেৱে বুলিলন্ত হাসি। আনৱে তোমাৰে ঘৰ সম ভৈল আসি ॥
আৰ আন বেলা পুনু নমাতিবা আঙ্ক। এহি বুলি হৰিচৰণক দিলা হাক ॥"

তদুপৰি এটি ঘটনা দৈত্যাৰিয়ে এইবিলাকৰ সমৰ্থনৰূপে বৰ্ণাইছে—

"আৰো একদিনা ভৈল কথা যেন কহোঁ তাক শুনিয়োক।
দামোদৰ গুৰুক মাধৱদেৱে আনি বুলিলন্ত বাক ॥
আমি যাক দূৰ কৰোঁ তাক কেনে দিয়া ঠাই দামোদৰ।
তেহেঁ বোলে মই কাহাক খেদিম কেহোঁ নুহি মোৰ পৰ ॥
মাধৱে বোলন্ত সত্ৰ কৰি আছা আচাৰ্য্য স্বৰূপ হুই।
বিধৰ্ম্মী দেখিয়া শিক্ষা নেদিবাক তোমাৰ দূষণ নুই ॥
তেহেঁ বুলিলন্ত যি যত কৰে কৰে সিটো আপোনাক।
তাৰ দোষচয় আমাৰ লাগয় কিবা হেতু দেখিবাক ॥
তোমাক শঙ্কৰ- দেৱে থাপিছন্ত তুমি সি পাৰা দেখিবে।
দোষ-গুণ যত তুমি সি শকত ৰাখিবে জানা খেদিবে ॥
আমাক শঙ্কৰ- দেৱে থাপা নাই এতেকে জানা আমাৰ।
ৰাখিবে খেদিবে দোষক দেখিবে নাহিকয় অধিকাৰ।
অনন্তৱে দেৱ মাধৱে বোলন্ত ৰত্নাকৰ গ্ৰন্থখান।
পুৰাণৰ শ্লোক তুলি কৰিলন্ত শঙ্কৰদেৱে নিৰ্ম্মাণ ॥
তুমি বোলা ইটো পুৰাণৰ কথা আৱে আৰু কি কৰিবা।
কহিয়ো সত্বৰ গ্ৰন্থ ৰত্নাকৰ মানিবা কি নমানিবা ॥

শুনি দামোদৰ গুৰু বুলিলন্ত চতুৰ্ভুজ ৰূপে যেৱে।
আসি ভগৱন্ত আপুনি কহন্ত নমানিবোঁ আমি তেৱে॥
শুনিয়া মাধৱে সঙ্গ সঙ্গ বুলি আৰো কিছু হুবুলিলা।
চিৰা খুৱাই ভুনি- পাট যোৰা দিয়া প্ৰবোধি বিদায় দিলা॥
বোলন্ত তোমাৰ- আমাৰ জানিবা পৰিচ্ছেদ এহি মানে।
পূৰ্ব্বে এহেঁ এত- খানিকো কথাক পুছিলা আমাৰ থানে॥
আৰে চতুৰ্ভুজ ৰূপখো কথাক নমানো এহেঁ বুলিলা।
আনো নানা মত বুলি এহি মত মাধৱদেৱ ৰহিলা॥"

এইখিনি প্ৰমাণৰ পৰা কেইবাটি বিষয়েও স্থিৰ সিদ্ধান্ত কৰিব পৰা হয়। প্ৰথম, দামোদৰদেৱকে নাথাপি মাধৱদেৱক শঙ্কৰদেৱে থাপি যোৱা বাবেই দামোদৰ দেৱে আক্ৰোশ কৰি শঙ্কৰদেৱৰ ধৰ্মৰ পৰা ফাটি যায়। দ্বিতীয়, শঙ্কৰদেৱৰ ভক্তিপন্থা গ্ৰহণ কৰিলেও দামোদৰদেৱে কায়বাক্যমনে কৰ্ম্মপন্থাৰ আসক্তি এৰিব পৰা নাছিল, আৰু সেইবাবে এই পোন ছেগতে তেওঁ ভক্তিপন্থাত কৰ্ম্ম-পন্থা লগ লগাই লয়। তৃতীয়, বৈষ্ণৱৰ "তৃণাদপি সুনীচেন" ভাব সম্পূৰ্ণ নহা বাবে- শঙ্কৰদেৱৰ আনুগত্য কোনোমতে অস্বীকাৰ কৰিবৰ উপায় নাপাই তেওঁ নিজক "হালোৱা মহন্ত" বুলিছে, আৰু এইখিনিতে মূল মহাপুৰুষীয়া মতৰ পৰা "দামোদৰীয়া মত" ফাটি গৈছে।

ৰাজনৈতিক ফালৰ পৰাও মাধৱদেৱৰ নিৰ্যাতন আৰম্ভ হল। শিলাদিত্য হৰ্ষবৰ্দ্ধনে কুমাৰভাস্কৰ বৰ্ম্মাৰ সৈতে মিত্ৰতা পাতি শশাঙ্কৰ ৰাজ্য অধিকাৰ কৰি দুইৰো মাজত বঙ্গ ভগাই লোৱাৰ দৰে, তাৰ প্ৰায় সহস্ৰ বছৰৰ পাছত সম্ৰাট আকবৰে নৰনাৰায়ণৰ লগত মিত্ৰতা থাপি গৌড় আক্ৰমণ কৰি গঙ্গা নৈকে সীমা পাতি সেই ৰাজ্য ভগাই লয়। সেই বিজয় বাহৰতে বসন্ত ৰোগত গঙ্গাৰ পাৰত চিলাৰায়ৰ মৃত্যু হয়; তাৰ আগ মুহূৰ্ত্ততে তেওঁ তেওঁৰ এটি পুত্ৰ জন্ম হোৱাৰ বাতৰি পায়, এৱেঁই ৰঘুদেৱ। ইয়াৰ পাছতেই নৰনাৰায়ণৰো এটি পুত্ৰৰ জন্ম হয়, তেওঁ লক্ষ্মীনাৰায়ণ। নৰনাৰায়ণৰ ৰাজত্ব কালতে (১৫৪০-৮৪) ৰঘুদেৱে বৰনগৰত বসতি কৰি ঘিলাজয়পুৰ নামে এখন নগৰ পাতি নিজে ৰজা হৈ থাকে। ৰঘুদেৱ (১৫৯১-১৬০৩) ৰজা হব খোজা দেখি কোচ ৰাজ্য দুফাল কৰি সোণকোষ নৈকে সীমা ধৰি পূৰখণ্ড কোচ-হাজো বুলি ভতিজাক ৰঘুদেৱক আৰু পছিম খণ্ড কোচ-বেহাৰ বুলি পুতেক লক্ষ্মীনাৰায়ণক (১৫৮৪-১৬২২) ভগাই দি

তিনি বছৰৰ পাছত নৰনাৰায়ণৰ মৃত্যু হয় (গেইট্)। এই ৰঘুদেৱেই কৰ্ম্মকাণ্ডীবিলাকৰ কথা শুনি মাধৱদেৱ আৰু ভকতসকলক ধৰাই নি বন্দী কৰি ৰাখি নিৰ্দোষ জানি পাছত মুকলি কৰি দিয়ে।

আগতে বৰপেটাত মাধৱদেৱে **ৰাসঝুমুৰা-দধিমথন** নাট ৰচে—

শুনিয়া মথুৰা দাস তেখনে আসিলা। মাধৱদেৱক বৰপেটা লাগি নিলা ॥
ভক্তবৰ্গ সমে তথা ৰহিলা মাধৱ। তাম্তিকুছি লোকৰ মিলিল মহোৎসৱ ॥
নটুৱা পাতিয়া নাট কৰিলা বিস্তৰ। নাট দেখি লোকৰ আনন্দ বহুতৰ ॥
কৰিলা ঝুমুৰা দধিমথন তহিত। নানা ৰসে কৰিলন্ত আৰো নানা গীত ॥
পাতিলা গোসাঁইৰ ঘৰ মহা মনোৰম। কামৰূপে আন ঘৰ নাই তাক সম ॥

আকৌ বৰপেটাত থাকোঁতেই মাধৱদেৱে শঙ্কৰদেৱৰ **ৰামবিজয়** নাটকৰ ভাৱনা পাতে—

"এককালে ৰামযাত্ৰা কৰাইবাক প্ৰতি। সৱে তাম্তিকুছীয়া লোকৰ ভৈল মতি ॥
মাধৱদেৱৰ আগে বুলিলেক লোক। ৰাপ ৰামবিজয় যাত্ৰা কৰায়োক ॥
ৰামযাত্ৰা কথা শুনি লোক সমস্তয়। আসিল সমস্তে তাম্তিকুছি নধৰয় ॥"

তথাপি কৰ্ম্মকাণ্ডীবিলাকৰ উচটনিত ৰঘুদেৱে ঘনাই অত্যাচাৰ কৰাত মাধৱদেৱে শেষবাৰ কোচ-হাজোৰ বৰপেটা এৰি লক্ষ্মীনাৰায়ণৰ কোচ-বেহাৰলৈ যোৱাকে থিৰাং কৰিলে।

"অনন্তৰে পাইলা ঠাই বেহাৰ মাধৱে। ভৈলা দুৱাৰত গই ৰহিলা উচ্ছৱে ॥"

কোচবেহাৰত ৰাজপুৰুষ আইধাই আদিয়ে আদৰেৰে শৰণ গ্ৰহণ কৰিলে—

"শুনা আতপৰে বেহাৰ নগৰে মাধৱদেৱ আছন্ত।
আসিলা বৈষ্ণৱ শুনিয়া উৎসৱ ৰাজা-প্ৰজা কৰিলন্ত ॥ ১৫০০।
ৰীৰ নাৰায়ণ ৰাজাৰ কুমাৰ ৰাজমাৱ আইধাই।
ৰাজাৰ মহিষী কুমৰ কুমাৰী আন কতো কতো যাই ॥
মাধৱদেৱক গুৰু মানি সৱে কৃষ্ণত লৈলা শৰণ।
কহিবোঁ কতেক শৰণ লৈলেক আনো নগৰস্থ জন ॥
ডাক-ডাকুৱা ৰব-ৰকৱা বিলাইতৰ লোক জন।
নাহি আদি-অন্ত আসি অপৰ্য্যন্ত কৃষ্ণত লৈল শৰণ ॥ ১৫০৫।
কোচ-মেচ লোক সৱে এৰিলেক পূৰ্ব্বৰ যত আচাৰ।
মাধৱদেৱৰ উপদেশ পায়া ভৈল সৱে সদাচাৰ ॥

বীরু কার্যী নামে আছে একজন ৰাজাৰ মুখ্য সেৱক ।
ৰাজাৰ আগত প্রশংসা অনেক কৰৈ সিটো মাধৱক ॥”

আইধাইৰ আগ্রহ সত্ত্বেও মাধৱদেৱ ৰজাৰ আগলৈ যাবলৈ অমান্তি—

“একদিন আই- ধাই বোলে আতা কবাওঁ আগ ৰাজাৰ ॥
বোলা বীরু কার্যী সহায় নমাগৈ ৰাজাৰ আগ হৈবাৰ ॥
শুনি আইধাই বুলিলা দুনাই মাধৱদেৱৰ আগে ।
কিয় বোলা বাপ ৰাজাৰ আগ যে হুয়া থাকিবাক লাগে ॥
মাধৱে বোলন্ত নলাগৈ আমাৰ কি কাম ৰজাৰ ঠাই ।
মাধৱদেৱৰ বাক্য শুনি আৰ নমাতিলা আইধাই ॥”

যি হওক, এই বীরুকার্যীৰ অনুৰোধতে কোচবেহাৰত মাধৱদেৱে উড়িষ্যাৰ ৰজা পুৰুষোত্তম গজপতিৰ **নাম-মালিকা** নামৰ সংস্কৃত বৈষ্ণৱ শাস্ত্রৰ অসমীয়া পদ-ভাঙনি কৰে (দৈত্যাৰি, ৪৫১০-১৫ পদ)। মাধৱদেৱে নহয়, কোনোবা এজন অজ্ঞাত কবিয়ে এইজন উড়িষ্যাৰ ৰজা পুৰুষোত্তম গজপতিৰে আন এখন সংস্কৃত বৈষ্ণৱ শাস্ত্র দীপিকা-চন্দ্রৰ অসমীয়া পদ-ভাঙনি কৰিছিল; আৰু এই গজপতিয়ে অযোধ্যাৰ ৰজা শ্রীৰামচন্দ্রৰ অনুজৰ নাতি বুলি নিজৰ চিনাকি দিয়াত, ভাঙনিকে মৌলিক বুলি ভ্রম কৰি সেই অসমীয়া পুথিৰ প্রথম সম্পাদক প্রকাশক মাধৱচন্দ্র বৰদলৈ আৰু তেওঁৰ পাছত লক্ষ্মীনাথ বেজবৰুৱা আদিয়ে সেই পুথি একাদশ কিয় ষষ্ঠ শতিকাৰ বুলি প্রমাণ কৰিবলৈ প্রয়াস পাইছিল; স্বৰূপতে সেই ভাঙনি কিন্তু বৈষ্ণৱ বা উত্তৰ-বৈষ্ণৱ যুগৰ ।

মাধৱদেৱে ঠিক কেতিয়া **নামঘোষা** ৰচনা কৰিবলৈ লৈছিল কোৱা টান। কথা-গুৰু চৰিত মতে অৱশ্যে শ্রীশঙ্কৰদেৱৰ আজ্ঞা অনুসৰি ইয়াক ৰচা হয়, কিন্তু গুৰুজনাৰ তিৰোভাৱৰ পাছতহে যে ইয়াৰ ভালেখিনি ঘোষা লিখা হৈছিল, তাৰ ভিতৰুৱা প্রমাণ যথেষ্ট আছে। তদুপৰি দৈত্যাৰিৰ এইখিনি পদে শেষ বাৰ দেখুৱায় প্রকৃততে সামৰণি ঘোষাবোৰ মাধৱদেৱৰ কবি আৰু ভক্ত উভয় জীৱনৰ শেষ আবৰ্তি, অন্তিম আহুতি।—

“আছন্ত আনন্দ মনে বেহাৰত কতদিনে, মাধৱদেৱৰ ভৈল মন ।
আউল ভাঙ্গি ঘোষাখান কৰো জানি একখান এহি বুলি শ্রবণ ভজন ॥
নিন্দা তুতি উপদেশ প্রার্থনা কাকুতি খেদ বহুবিধ পটল কৰিল ।
লোকক কৃপায়ে আতি পৰম কুশল চিন্তি যেন অন্ধলাক চক্ষু দিল ॥”

এই প্ৰসঙ্গতে মাধৱদেৱে গুৰুজনাৰ ঠাই লোৱাৰ দৰে মাধৱদেৱৰ ঠাই কোনে লব বোলা প্ৰাসঙ্গিক আৰু সময়োপযোগী প্ৰশ্নৰ উত্তৰত মাধৱদেৱে **নামঘোষাত** গুৰুত্ব দিয়ে—

"একদিনা আলোচিলা আসি ভক্ত মিলি। পুছিলন্ত মাধৱক কৰিয়া সেৱলি ॥
যেতিক্ষণে তিৰোভাৱ তোমৰা কৰিব। কোনো কথাখিনি লোকে কাহাত পুছিব ॥
তিনিদিনমানে আমি মনেগুণি চাইলোঁ। কাহাকো বুলিবোঁ আমি বিচাৰি নাপাইলোঁ॥
শুনিয়া মাধৱদেৱ বোলা পুনৰ্বাৰ। লোভাৱিষ্ট সকলে বুলিবোঁ কাক আৰ ॥
দেখা ঘোষা পুথিখান আমাৰ আছয়। সৱে কহি আছোঁ যিবা কহিবে লাগয় ॥
তাহাৰ অৰ্থক যিবাজনে বুজিলেক। সেহিজনে জানা লাগ আমাক পাইলেক ॥
ঘোষাতে সমস্ত মোৰ বল-বুদ্ধি যত। যাৰ ভাগ্যে আছে তাত পাইবে সমস্ত ॥"

গুৰু আৰু শিষ্যৰ লক্ষণৰ সম্পৰ্কে মাধৱদেৱে নিজ অভিজ্ঞতাৰ পৰা কয়—

বোলন্ত কৰিবে গুৰু-সেৱা কোনজনে। মোহোৰ আগত আসি বোলোক এক্ষণে ॥
গুৰুসেৱা কৰিলন্ত মাৰ্কণ্ডেয় ঋষি। প্ৰহ্লাদেও গুৰুসেৱা কৰিলা হৰিবি ॥
লক্ষ্মণে কৰিলে গুৰু-সেৱা সাৱধান। ময়ো গুৰু-সেৱা কৰি আছোঁ কিছুমান ॥
যিসৱ লক্ষণে গুৰু পাইবাক লাগয়। সি সৱ লক্ষণে গুৰু পাবে নাহিকয় ॥
যেই সেই জনে গুৰু বোলাইবাক পাৰে। অল্পজনক যেন পীড়ে বৰ ভাৰে ॥"

মাধৱদেৱে ৰামচৰণৰ সহায়ত **কীৰ্ত্তন-ঘোষা** সংগ্ৰহ কথা কাহিনী (দৈত্যাৰি, ১৫৭৬-৮৮ পদ) আগতে কোৱা হৈছে। মাধৱদেৱৰ সত্যবাদিতা আৰু নিৰ্ভীকতাৰ এটি শেহতীয়া উদাহৰণ, শৰণীয়া নোহোৱা হেতুকে বীৰু কাৰ্যীৰ হাতে তেওঁৰ পুতেকইঁতে নোখোৱা বাবে মাধৱদেৱৰ ওপৰত তাৰে পোতক তুলিবলৈ কৰ্মকাণ্ডীবিলাকে এজন বঙালী মাধৱৰ লগ লৈ মালাত মেৰু দিব পোৱা আৰু শিৱ মুক্তিদাতা হোৱা কথাৰে তৰ্কৰ চেলু লৈ মাধৱদেৱক অপমানিত কৰিবলৈ সাজু হোৱা ঘটনা (২৬০১-৪৭)।

বিচাৰৰ পাছত সেই ৰজা লক্ষ্মীনাৰায়ণে (১৫৮৪-১৬৫৫) আদেশিলে—

"পছিমা পণ্ডিতে শুনি প্ৰশংসা কৰয়। ভালেতো স্বৰূপ কথা মাধৱে কহয় ॥
ৰাজাৰো মনত শুনি মিলিল উৎসৱ। সাধু সাধু ভাল কথা কহন্ত মাধৱ ॥
এহি বুলি ৰাজা বীৰুকাৰ্য্যীক চাহিয়া। কি বোলে বীৰু ৰাজা বোলয় হাসিয়া ॥
বীৰুকাৰ্য্যী বোলেৰাজা মইকিবা জানে। কোচম্লেচ্ছ আমিতাকেকহোঁ যিবা শুনো ॥
ৰাজা বোলে সৱ লোক মোহোৰ ৰাজ্যৰ। আজি হন্তে প্ৰৱৰ্ত্তোক মত মাধৱৰ ॥

আগৰ মতক মানে সত্ৰ দূৰ কৰ। জানিলোঁহো মহাশুদ্ধ মত মাধৱৰ ॥
এহিবুলি গুৱা-পাণ দিয়া মাধৱক। প্ৰবোধি বিদায় দিয়া পঠাইলা ঘৰক ॥
পাছে ৰাজা আইধাইক বুলিলা চাহিয়া। ফুল-চন্দন বস্ত্ৰ গুৱা-পাণ দিয়া ॥
মাধৱক আইলে বুজোক ভালমতে। যত সত্ৰ আছে মানে মোহোৰ ৰাজ্যতে ॥
সৱে প্ৰৱৰ্ত্তোক মাধৱৰ মত ধৰি। মাধৱেসে ৰাজা যত ভক্তৰ উপৰি ॥
ভক্তৰ উপৰি মোৰ নাহি অধিকাৰ। শুনি আইধাইৰ আনন্দৰ নাহি পাৰ ॥"

যি ৰাজ-অনুগ্ৰহৰ কণিকা এটি পাবলৈ জগতৰ প্ৰায় পণ্ডিত আৰু প্ৰচাৰকে হামৰাও কাঢ়ি ফুৰে, সেই ৰাজ-অনুগ্ৰহ বিচাৰি যে নগলেই, ৰাজমাৱ আৰু ৰজাই উপযাচি দিয়াতো মাধৱদেৱে তাক ভৰিৰে ঠেলিলে! আইধায়ে মানুহ পঠাই—

"মাধৱদেৱত কথা সমস্তে কহিল। শুনিয়া মাধৱদেৱে হাসিয়া বুলিল ॥
আচ্ছা কিনো ৰাজা মোক সম্পত্তি দিলেক। ভকতৰ উপৰত ৰাজা পাতিলেক ॥
এহি বুলি অল্প হাস্য কৰিয়া ৰহিল। পুনৰপি আইধাই মানুষে কহিল ॥
আই বুলি পঠাইলন্ত ভক্তসৱ সমে। আগন্তোক আতা আজি আমাৰ আশ্ৰমে ॥
আতা সমন্বিতে যত ভকত সৱক। ৰাজা বুলি আছে দিবা ফুল-চন্দনক ॥
গুৱা-পাণ বস্ত্ৰ যত সমস্ত ৰাজ্যৰ। প্ৰৱৰ্ত্তোক লোক ধৰি মত মাধৱৰ ॥
এতেকে আসন্তো আতা ভক্ত সমন্বিত। শুনিয়া মাধৱদেৱ বুলিলা তহিত ॥
মই কিবা কামে আৰো যাইবো তৈক চলি। যি কহিবাৰ মানে কহিলোঁহো কালি ॥
শুনিয়া অচ্যুত দশ ভক্ত সমে গৈল। অনন্তৰে যাই আইধাইৰ ঠাই পাইল ॥
নেদেখিয়া আইধাই ৰামচৰণক। বোলে আতা আপুনি বা নাসিলা কিসক ॥
কিসক বা ভাগিনখানক নপঠাইলা। এহি বুলি পুনু মাতি পঠায়া বুলিলা ॥
পূৰ্ব্বতো আমাৰ বাক্য আতা নকৰিল। আমৰা ৰাজাৰ আগ কৰিব খুজিল ॥
এক্ষণো আমাৰ বাক্য হেলা নকৰোক ॥ আমাৰ থানক আতা আপুনি আসোক ॥
এহি কথা গৈয়া মাধৱত কহিলন্ত। নপাৰোঁ যাইবাক দেৱ মাধৱে বোলন্ত ॥
পুনু আইধাই পঠাইলেক দোলা দিয়া। মই ৰান্ধী আতে আতা আসোক চৰিয়া ॥
দেখিয়া মাধৱদেৱে হাসি বুলিলন্ত। কেন বৰ মানুষ পাতিবে মোক চান্ত ॥
ভক্তৰ উপৰি ৰাজা পাতিবে খোজয়। যাইবো ভালমতে যদি যাইবাক লাগয় ॥
গাৱত কাপোৰ লওঁ আনা যত্নমণি। শুনি তুৰি দোপাটি দিলন্ত তেহেঁ আনি ॥"

আনে বুজিব নোৱাৰিলেও এইদৰেই গুৰুৰ আদৰ্শকে লৈ মাধৱদেৱে ইচ্ছামৃত্যু

বৰণ কৰিলে ; আৰু দৈত্যাৰিয়ে ইয়াৰো বিশদ বিৱৰণ দিছে (১৬৬১-৯১ পদ)। "চৌধ শ নব্বই, শকত নিশ্চয়, শঙ্কৰ বৈকুণ্ঠ গৈলা। তাত পাছে আৰু, আঠাইশ বছৰ, মাধৱদেৱ আছিলা॥ পঞ্চদশ শত, আঠাৰ শকত, বৈকুণ্ঠ গৈলা মাধৱ।" (১৭১৬ পদ)। তেতিয়া হলে মাধৱদেৱৰ জন্ম ১৪৮৯ খৃঃ আৰু আয়ুস ১০৮ বছৰ হয়।

মাধৱদেৱৰ কাব্য, অঙ্ক, গীত আদি অৱদান

শঙ্কৰদেৱৰ ধৰ্মমত আৰু পাণ্ডিত্য নৰনাৰায়ণৰ ৰাজসভাত প্ৰকাশ্যভাৱে ঘোষিত হোৱাৰ পাছত ৰাজভ্ৰাতৃ আৰু সেনাপতি চিলাৰায়ে শঙ্কৰদেৱক **জন্ম-ৰহস্য** পুথি এখন ৰচিবলৈ কয়। শঙ্কৰদেৱে বৰপেটাত ৰচিবলৈ বুলি আহি মাধৱদেৱক কয়—

"একদিনা চিলাৰায় দেৱানে বোলয়। জন্ম-ৰহস্যৰ পদ কৰা মহাশয়॥
দিয়োক আমাক মহাদই সমস্তই। অতিশয় শ্ৰদ্ধা মনে পঢ়িব খোজয়॥
বোলন্ত শঙ্কৰদেৱ বৰপেটা যাইবোঁ। জন্ম-ৰহস্যৰ পদ তহিতে কৰিবোঁ॥
দেৱানে বোলয় বৰপেটা লাগি যায়ো। বিলম্ব নকৰি পদ সত্বৰে কৰিয়ো॥
হেন শুনি শঙ্কৰেও গৈলন্ত বৰপেটা। লগতে আছন্ত ৰামানন্দ বৰ বেটা॥
তাহাঁ যাই মাধৱক বুলিলা শঙ্কৰ। কৰিয়ো মাধৱ পদ জন্ম-ৰহস্যৰ॥
কৰযোৰে মাধৱ বোলন্ত মৃদু বাক। কেমনে পাৰিবোঁ পদ মই কৰিবাক॥
তোমাঠৈৰ ঈশ্বৰ শকতি যিকাৰণ। নানা ৰসে পদচয় কৰা সিকাৰণ॥
বোলন্ত শঙ্কৰদেৱে মাধৱক চাই। ঈশ্বৰ শকতি মোৰ তোমাৰ কি নাই॥
তোমাৰ আমাৰ কোন খানিক অন্তৰ। আপুনি পাৰিবা পদ কৰিয়ো সত্বৰ॥
ভাগৱত মিশ্ৰ দিয়া কৰা পদবন্ধে। শুনিয়া মাধৱে পদ কৰিলা আনন্দে॥
দেৱানৰ আগে পদ শঙ্কৰে দিলন্ত। পদ দেখি দেৱানে প্ৰশংসা কৰিলন্ত॥

ইয়াৰ পৰা বুজিব পাৰি **জন্ম-ৰহস্য** মাধৱদেৱৰ আগবয়সৰ ৰচনা। আচৰিত-কথা, মাধৱদেৱৰ ৰচিত পুথিৰ তালিকাত ই নাই ; ইহাতে "বৈষ্ণৱ-কীৰ্ত্তন" নামে কিবা এখন পুথিৰ নামো তালিকাত আছে। তদুপৰি এজন সুচন্দ্ৰ ভাৰতীৰ ভণিতাৰ **জন্ম-ৰহস্য** এখন পোৱা হৈছে ; মাধৱদেৱৰ লগত ইয়াৰ সম্পৰ্ক থকা যেন নালাগে।

জন্ম-ৰহস্যক শুনি পাতক এৰায়। ব্ৰহ্মালোক এৰাই সিটো বিষ্ণুলোকে যায়॥
ভবিষ্যত পুৰাণৰ কথা এহি গুটি। জন্ম-ৰহস্যৰ কথা ভৈলা সমাপতি॥
সুচন্দ্ৰ ভাৰতী কহে অতি অল্পমতি। জনমে জনমে হউক কৃষ্ণত ভকতি॥
সুচন্দ্ৰ ভাৰতী কহে শুনা সৰ্ব্বলোক। ডাকি ৰাম ৰাম বোলা পাতক ছাড়োক॥"

মাধৱ কন্দলীৰ ৰামায়ণত শঙ্কৰদেৱে উত্তৰাকাণ্ড আৰু মাধৱদেৱে আদিকাণ্ড জোৰা দিয়াৰ কথা আগতে উল্লেখ কৰা হৈছে; ইও মাধৱদেৱৰ আগ বয়সৰ ৰচনা বুলি তাৰ আৰম্ভণিৰ পৰা ধৰিব পাৰি—

"নিজ গুৰু চৰণত কৰি নমস্কাৰ। ৰচিলোঁ মাধৱে আদ্য কাণ্ড কথা সাৰ॥
বোলোঁ কৃতাঞ্জলি শুনা সৱে সভাসদ। মহা মূঢ় হুয়া কৰোঁ ৰামায়ণ পদ॥
পৰম চঞ্চল মই অধমৰ দোষ। ক্ষমিবা সকলে নকৰিবা অসন্তোষ॥
নাহিকে কৱিতা গুণ নুহিকো পণ্ডিত। তথাপিতো ভৈল পদ কৰিবাক চিত্ত॥
মহাভোগ ইচ্ছা যেন ভৈল দৰিদ্ৰৰ। মই অজ্ঞানীৰ জানা সেহি পটন্তৰ॥
মোৰ পদ-পটন্তৰ যেন হীন গতি। ৰামৰ চৰিত্ৰচয় মহাৰত্ন অতি॥
মোৰ পদ জানি দোষ কৰি পৰিহাৰ। লৈয়ো ৰাম-গুণময় মহাৰত্ন সাৰ॥"

কবি-উমেদাৰ হলেও ভাষা-চাতুৰ্য্য আৰু বৰ্ণনা-নৈপুণ্যত মাধৱদেৱে অৱশ্যে প্ৰথম শ্ৰেণীৰ প্ৰতিভাৰ প্ৰতিশ্ৰুতি দিছিল; কৈকেয়ীৰ ৰূপ-বৰ্ণনাত মাধৱদেৱৰ সাফল্য—

"কৈকেয়ী নামত কন্যা এক আছে তান। ত্ৰিভুবন নাহি সাৰ ৰূপৰ সমান॥
নাহি খতি-খুণ সৰ্বগুণে নিৰুপমা। নুহিকে সমান ৰতি ৰম্ভা তিলোত্তমা॥
হৰিণ-নয়নী অতিশয় মধ্যক্ষীণী। সুকোমল কায় চামৰকো আছে জিনি॥
পূৰ্ণ চন্দ্ৰমাকো জিনি বদনৰ কান্তি। মুকুতাৰ শাৰী যেন জ্বলে দন্তপান্তি॥
নাসা গোট দেখি যেন বজ্ৰ তিলফুল। বিম্বফল জিনি যেন অধৰ বাতুল॥
মৃণাল সদৃশ বাহু দেখিতে সুঠান। সুগম্ভীৰ লীলাগতি গজৰ গমন॥
বহল জঘন যেন উৰু ৰামকল। থল কমলক গঞ্জে চৰণ-কমল॥
হাস্যত অমৃত স্ৰৱে বচন মধুৰ। হৰে ৰূপ দেখি কন্দৰ্পৰো দৰ্পচুৰ॥
বদৰি প্ৰমাণ গুণ বাঢ়ে হৃদয়ত। কটাক্ষতে মোহে সুৰ নৰ মুনি যত॥"

তৰুণ বৈষ্ণৱ কবি মাধৱদেৱৰ সীতাৰ বিদায়-বেলাত জনক-জায়া মেনকাৰ মনোভাৱৰ বৰ্ণনা পঢ়ি স্বৰূপতে চিৰকাল অসমীয়াৰ "ৰৱঘৰ শুৱনী" জীয়ৰীৰ বিয়োগত মাতৃৰ পোৱা পেটৰ দুখ বৰ্ণোৱা যেন লাগে—

"পাছে আসি মেনকা জনক-পটেশ্বৰী। কৰন্ত ক্ৰন্দন জানকীৰ গলে ধৰি ॥
কাক লাগি এতমান কৰিয়ো জীয়াই। ঘৰ-শুৱনীয়া কৈক যাবি সীতা আই ॥
সীতা সীতা বুলি নাম লইবোঁ কাহাৰ। তই গৈলে প্ৰাণ কোনে বহিব আমাৰ ॥
আজি সৰ্ব্বশূন্য কৰি যাইবি মোৰ ঘৰ। আনেসে আপোন ভৈল মই ভৈলোঁ পৰ ॥
মোৰ বুকু শূন্য কৰি কোনে লৈয়া যায়। থাকিবি কাহাৰ গৈয়া ঘৰক শুৱাই ॥
কৌশল্যা বিয়নী আছে কত তপসাই। আজি তান বুকু জুৰাইবেক তোক পাই ॥
সীতায়ে কান্দয় মেনকাৰ ধৰি গলে। কৰয় ক্ৰন্দন আৰো সুহৃদসকলে ॥"

নাম-মালিকা ৰচনা সম্পৰ্কে আগতে উন্মুকিয়াই অহা হৈছে; উড়িষ্যাৰ ৰজা পুৰুষোত্তম গজপতিৰ এই নামৰ সংস্কৃত গ্ৰন্থৰ পৰা বীৰুকাৰ্য্যৰ অনুৰোধমতে মাধৱদেৱে এই পদ-ভাঙনি কৰে। আৰম্ভণিত—

"কৃষ্ণৰ চৰণে নমস্কাৰ কৰি মনে। কৰোঁ নমস্কাৰ নিজ গুৰুৰ চৰণে ॥
সুপ্তপ্ৰায় আছিলেক মোৰ বুদ্ধি-মন। যাহাৰ কৃপাত ইটো ভৈল সচেতন ॥
হেন গুৰু-চৰণত কৰি নমস্কাৰ। মাধৱে ৰচিল পদ নাম-মালিকাৰ ॥
পুৰুষোত্তম নামে নৰেশ্বৰ গজপতি। তান আজ্ঞা পালি দ্বিজগণ মহামতি ॥
পুৰাণ ভাৰত স্মৃতি আগমক চাই। নানা গ্ৰন্থ সংগ্ৰহ কৰিলা এক ঠাই ॥
কৃষ্ণ নাম মহিমা পাইলন্ত যতমান। লিখি আনি সৱাকো কৰিলা একঠান ॥
মূঢ় হুয়া কৰোঁ পদ নাম-মালিকাৰ। ইহাত আমাক দোষ নিদিবা বিস্তাৰ ॥"

নাম-মাহাত্ম্য প্ৰচাৰেই অৱশ্যে নাম-মালিকাৰ ঘাই লক্ষ্য। উৎসাহ-দাতাৰূপে লক্ষ্মী-নাৰায়ণৰ (১৫৮৪-১৬২২) মহীপাত্ৰৰ উল্লেখ—

জয় জয় লক্ষ্মী নাৰায়ণ মহা নৃপতি অগ্ৰগণি।
যাহাৰ নিৰ্ম্মল যশস্যাসকল ঢাকিলা ইটো ধৰণী ॥ ৫৮৫
তান মহীপাত্ৰ নামে বীৰুপাক্ষ সমস্ত গুণ-সাগৰ ॥
যাহাৰ সভাত মুণ্ডচে সাক্ষাত বিচাৰ শত শাস্ত্ৰৰ ॥ ৫৮৮ ।
তান আজ্ঞাবাণী মনে অনুমানি কৰিয়া এই বিচাৰ।
যেন লৈলা মনে পৰম যতনে ৰচিলোঁ আমি পয়াৰ ॥ ৫৯১ ।

ৰাজসূয় যজ্ঞ নামে আন এখনি কাব্যত মাধৱদেৱে জৰাসন্ধৰ মৃত্যুৰ পাছত তেওঁৰ পুতেকক ৰাজপাটত বহুওৱা সম্পৰ্কত হোৱা এই যজ্ঞ আৰু কৃষ্ণৰ বিৰুদ্ধবাদী হৈ যুদ্ধ নকৰা বাবে জৰাসন্ধই বন্দী কৰা ৰজাসকলৰ মুক্তিৰ বৰ্ণনা কৰি কৃষ্ণ-মাহাত্ম্য ব্যক্ত কৰিছে।

অসমৰ বৈষ্ণৱ ধৰ্ম্মৰ চাবি শৰণৰ লগত মিলাই চাবিখনি বিশেষ গ্ৰন্থ, শঙ্কৰদেৱৰ কীৰ্ত্তন আৰু দশম, আৰু মাধৱদেৱৰ নামঘোষা আৰু **ৰত্নাৱলী**। এই গ্ৰন্থপ্ৰাপ্তি সম্পৰ্কে ৰামানন্দই লিখিছে—

কণ্ঠভূষণ নামে ব্ৰাহ্মণ আছিলা। চাবিখান কল্পক অহিতে পঢ়িলা ॥
বেদান্ত শাস্ত্ৰক পঢ়িবাক ইচ্ছা কৰি। বাৰাণসী প্ৰদেশক গৈল যত্ন কৰি ॥
ৰাম ভট্ট নামে তৈত বিপ্ৰ একজন। পৰম বৈষ্ণৱ বেদান্তত সুশোভন ॥
অনেক পণ্ডিত বিপ্ৰ পঢ়ে সেহি ঠাই। অতি আনন্দিত ভৈল বাৰাণসী পাই ॥
এক কথা শুনা ভাগৱতত আছয়। নিমি নৱ সিদ্ধৰ সম্বাদ যেন নয় ॥
শঙ্কৰে তাহাৰ কৰিছন্ত পদচয়। শুনন্তে লোকৰ বহু আনন্দ মিলয় ॥
আৰম্ভণ কৰিছন্ত প্ৰথম কালত। কণ্ঠ ভূষণৰ পুথি আছিল লগত ॥
ৰাত্ৰি অৱসানে তাক গাইবাক লাগিলা। একচিত্ত কৰি গুৰু শুনিয়া আছিলা ॥
প্ৰভাততে গুৰু ছাত্ৰশালক গৈলন্ত। কণ্ঠভূষণেও উঠি তৈকে আসিলন্ত ॥
ৰামভট্টে বুলিলন্ত কণ্ঠভূষণক। কৈত পাইলা তুমি ভাগৱতৰ পদক ॥
উত্তম পঠন আৰু কোনে বিৰচিলা। কণ্ঠভূষণেও শুনি কহিবে লাগিলা ॥
আমাৰ দেশত আছে নামত শঙ্কৰ। পৰম মহন্ত অগ্ৰগণী বৈষ্ণৱৰ ॥
তেন্তে কৰিছন্ত ভাগৱতৰ পদক। শুনি ৰামভট্ট গুৰু পাইলা আনন্দক ॥
পুনৰ্বাৰ গুৰু সম্বোধিয়া বুলিলন্ত। শুনা কণ্ঠভূষণ তুমি মহাভাগৱত ॥
যি দেশত মহাভাগৱত প্ৰচাৰয়। তাহাৰ সমান পুণ্য ভূমি নাহিকয় ॥
কণ্ঠভূষণ তুমি কিসক আসিলা। মহাভাগৱত পঢ়ি কেনে নৰহিলা ॥
তেজিয়া আসিলা ভাগৱত অমৃতক। চৰ্বন কৰিবে লাগি বেদান্ত কাষ্ঠক ॥
মোহোৰ বচন কৰ্ণ পাতি শুনিয়োক। পুনৰ্বাৰ শঙ্কৰৰ পাশক যায়োক ॥
শঙ্কৰত জনাইবাহা মোৰ নমস্কাৰ। কলিত বৈষ্ণৱ বিষ্ণু সৰ্বশাস্ত্ৰসাৰ ॥
এহি বুলি আনি ৰত্নাৱলী পুস্তকক। সম্বোধি বুলিবে লৈলা কণ্ঠভূষণক ॥
বিষ্ণুপুৰী সন্ন্যাসী অমৃত ইটো কৃত। বৈষ্ণৱ জনৰ ইটো মহা মনোনীত ॥
এহি পুথিখনি দিবা শঙ্কৰ হাতত। তান পৰা প্ৰচাৰিবে সমস্ত ৰাজ্যত ॥
কণ্ঠভূষণক পাছে শঙ্কৰে পুছিলা। বেদান্ত নপঢ়ি কেনে উলটি আসিলা ॥
দেখি কণ্ঠভূষণৰ আনন্দ ভৈলন্ত। ৰত্নাৱলী পুথিখান হাতত লৈলন্ত ॥
পৰম গৌৰৱে শঙ্কৰৰ হাতে দিলা। ৰামভট্টৰ স্তুতি-নতি সমস্তে কহিলা ॥

ইয়াৰ পাছত এই ৰামৰাম গুৰুৰ জোঁৱায়েক কণ্ঠভূষণে ততালিকে শঙ্কৰদেৱত শৰণ লয় (১৪৫৫-৫৯ পদ)। মাধৱদেৱে শঙ্কৰদেৱৰ পৰা ইয়াৰ পদ-ভাঙনি কৰিবলৈ আদেশ পায়, আৰু ইয়াত শৰণ শেষত থকাৰ কাৰণ সোধাত উত্তৰ পায়—

ৰত্নাৱলী পুথি পাই আনন্দে শঙ্কৰ। মাধৱৰ হাতে দিলা কৰিয়া আদৰ ॥
প্ৰথমতে নপাইলা শৰণ বিৰচন। শেষতেসে পাইলাহা একান্ত শৰণ ॥
শঙ্কৰক সম্বোধিয়া মাধৱে বুলিলা। এক শৰণক কিয় শেষত বান্ধিলা ॥
সৱাতো কৰিয়া শ্ৰেষ্ঠ একান্ত শৰণ। গৰিষ্ঠ কাৰণে শেষে কৰিছা বন্ধন ॥
পসাৰীসকলে অল্পমূল্য বস্তুচয়। পসাৰৰ উপৰত দেখায়া থৱয় ॥
শ্ৰদ্ধা কৰি গ্ৰাসকে যদি কিনিবে খোজয়। মহামূল্য বস্তু তেৱে পাছে দেখাৱয় ॥
শঙ্কৰে বোলন্ত তুমি মাধৱ শুনিয়ো। ৰত্নাৱলী ভক্তি-শাস্ত্ৰ পদে নিবন্ধিয়ো ॥
মাধৱে বোলন্ত পাছে কৰি নমস্কাৰ। পদ বান্ধিবাক শক্তি নাহিকে আমাৰ ॥
কিছুমান কৃপা যদি হোৱয় আমাক। তেৱেসে পাবোহো তযু আজ্ঞা কৰিবাক ॥

ভক্তি-ৰত্নাৱলী তেৰটি বিৰচনত বিভক্ত। প্ৰথমটিত ভক্তিৰ ব্যাখ্যা, দ্বিতীয় আৰু তৃতীয়ত যথাক্ৰমে সৎসঙ্গ আৰু ভক্তি-বিশ্লেষণ কৰিছে।

চতুৰ্থৰ পৰা দ্বাদশলৈ এই নটি বিৰচনত এই নৱবিধ ভক্তিৰ আলোচনা কৰি ত্ৰয়োদশ বা শেষ বিৰচনত শৰণ বৰ্ণাইছে। শঙ্কৰদেৱ শেষবাৰ কোচবেহাৰলৈ যোৱাৰ আগতে অৰ্থাৎ ষোড়শ শতিকাৰ মাজভাগত মাধৱদেৱক ৰত্নাৱলীৰ ভাঙনি কৰিবলৈ দিয়া বুলি বুজিব পাৰি। ৰামানন্দৰ পৰা—

বিষ্ণুপুৰী কৃত ৰত্নাৱলী শাস্ত্ৰ সাৰ। এহিমতে কামৰূপে ভৈলন্ত প্ৰচাৰ ॥
শুনা সভাসদ যত কথা তাত পৰ। বেহাৰক যাইবে ইচ্ছা ভৈল শঙ্কৰৰ ॥

ৰত্নাৱলী মাত্ৰ নামঘোষাৰ আগৰ মাধৱদেৱৰ শেষ ৰচনা বুলি দুইখনি মহাগ্ৰন্থৰ ভিতৰুৱা প্ৰমাণৰ উপৰিও দুইখনিৰ বিষয়ে শঙ্কৰদেৱে একেলগে দিয়া নিৰ্দেশৰ পৰা বুজিব পাৰি—

তোমাত কহিলোঁ ইটো ৰহস্য ভকতি। খোৰা ৰত্নাৱলী পুথি লিখিয়ো সম্প্ৰতি ॥
পদ ফুলড়ি ঝুনা ছবিৰ অৰ্থক। ঝুমুৰি লেছাৰি ছন্দ তাহাৰ যসক ॥
নমস্কাৰ শৰণ ভজন আত্মনিন্দা। উপদেশ তাৎপৰ্য প্ৰশংসা প্ৰাৰ্থনা ॥
নামৰ মহিমা যত কাৰুণ্য আছয়। ঘোষাৰ মাজত তাক দিবাহা নিশ্চয় ॥

ইসৱ প্ৰমুখ্যে যত আছয় পটল। তোমাৰ আগত তাক কহিলোঁ সকল ॥
ঘোষা ৰত্নাৱলী দশম কীৰ্ত্তন আৰ। নাম কৰি লেখা থৈবা তুমি আসন্বাৰ ॥

সচাকৈয়ে সদৌ ভাৰতীয় ধৰ্ম-সাহিত্যত গীতা-ভাগৱতৰ যি ঠাই, অসমৰ বৈষ্ণৱ সাহিত্যত কীৰ্ত্তন-নামঘোষাৰ সেই আসন। শঙ্কৰদেৱৰ কীৰ্ত্তন-দশম আদিত যিবোৰ তত্ত্ব উপদেশৰূপে সিচৰতি হৈ আছে, নামঘোষাত সেয়ে "পকা বগৰিৰ দৰে; বাহিৰে খাবলৈ কোমল, ভিতৰত গুটিটি টান।" গীতা যে হৃদয়ং পাৰ্থ" বুলি শ্ৰীকৃষ্ণই যিদৰে কৈছে, "ঘোষাতে সমস্ত মোৰ বল-বুদ্ধি যত" বুলি মাধৱদেৱেও সেইদৰেই কৈছে। অকল এয়েই নহয়, নামঘোষাৰ সহস্ৰেক ঘোষাৰ অতি সৰহখিনিয়েই নানা শাস্ত্ৰৰ ভাঙনি। ভাৰতৰ ভক্তি-ধৰ্মৰ প্ৰথম প্ৰৱৰ্ত্তক আৰু প্ৰচাৰক দক্ষিণ ভাৰতৰ আলোৱাৰসকলৰ "সহস্ৰেক তামিল গীত" সংগৃহীত আছে; মাধৱদেৱৰ "হাজাৰী ঘোষা" নামৰ তাৰ লগত কিবা সম্পৰ্ক আছে নে নাই কোৱা টান। যি হওক, নামঘোষাৰ কাব্য গুণৰ মূল্যাঙ্কন কৰোঁতে স্বভাৱতে এনে প্ৰশ্ন হয়, ইমানবোৰ বিভিন্ন গ্ৰন্থৰ পদ-ভাঙনিকে ঘাই সম্বল কৰি লিখা এখন গ্ৰন্থৰ ঐক্য আৰু মৌলিকতা ক'ত? ইয়াৰ উত্তৰত কব লাগিব, ইয়াৰ ঐক্য হল ভক্ত কবিৰ ভাৱ-সমন্বয়ত, আৰু ইয়াৰ মৌলিকতা হল তেওঁৰ অপূৰ্ব কবি-প্ৰতিভাত। এটি ঘোষাত আছে—"হৰিভক্তি ৰাজমাৰ্গ গুৰু-পদ-নখ-চন্দ্ৰ প্ৰকাশিত, শ্ৰুতি-জননীৰ পদ-পথ অনুসৰি। ফুৰোঁ হয়া আমি আনন্দিত, স্খলন নাহিক কদাচিত, মহাজন সৱে জানিবা নিশ্চয় কৰি ॥" নামঘোষাৰ ৰত্ন-ভাণ্ডাৰৰ ইয়াকো সচাৰ-কাঠি বুলিব পাৰি; কিয়নো "গুৰু,-পদ-নখ-চন্দ্ৰ"ত "গুৰু" "ভকত" দুইকে, আৰু "হৰি-ভক্তি-ৰাজমাৰ্গ"ত "নাম" আৰু "দেৱ" উভয়কে, অৰ্থাৎ মহাপুৰুষীয়া ধৰ্মৰ চাৰি শৰণৰ তত্ত্ব দেখা পাওঁইক। ধৰ্মকাব্য স্বৰূপেও ইয়াত সন্ধ্যা-ললিতা-কান্তাৰ দৰে মাধৱদেৱৰ আত্ম-লঘিমা, গুৰু-গৰিমা, আৰু প্ৰেম-মহিমাৰ তিনি সুতি একেটি হৈ বৈ গৈছে; আৰু আটাইতকৈ আচৰিত আৰু নয়নাভিৰাম দৃশ্য, বসন্তৰ তাপ পাই কঠোৰ বৰফ-পৰ্বতবোৰ লাহে লাহে গলি বা আধা-গলা হৈ তুষাৰ-নদীত পৰিণত হোৱাৰ দৰে বেদ-বেদান্তৰ কঠিন তত্ত্ববোৰ ভক্ত কবিৰ অনুভূতিৰ উম লাগি অনুপম বা স্বৰ্গোপম কবিতাৰ অমৃত হৈ বাগৰি আহিছে,—যেন "হৰিনামৰসে বৈকুণ্ঠ প্ৰকাশে, প্ৰেম অমৃতৰ নদী। শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰে পাৰ ভাঙি দিলা বহে ব্ৰহ্মাণ্ডক ভেদি ॥"

বেদ ভাৰতীয় ধৰ্ম-সাহিত্যৰ প্ৰথম সোপাণৰ কাৰেঙ্। ইয়াৰ দুটি ভাগ; পোনবটি ব্ৰাহ্মণ-সংহিতা আদিৰে নানা পূজা-পাতলৰ ভাগ, কৰ্মকাণ্ড। নামঘোষাৰ অনেক ঠাইত বেদ শব্দৰ অৰ্থ কৰ্ম্মকাণ্ড—

কিন্তু ইটো মহাধৰ্ম, মাধৱৰ জন্ম-কৰ্ম, বেদে যাৰ নজানে মহিমা ।৭৮।
যিটো দেৱ ভগৱন্ত বেদে যাক নজানন্ত তেন্তে নিজ কীৰ্ত্তনত বশ্য ।৮৩।
বেদৰ বিহিত যত আছে ধৰ্ম সংসাৰত সৱে হৰি-নামৰ কিঙ্কৰ ।১০৩।
অবিৰক্ত ভকতৰ বেদ লঙ্ঘিবাৰ দোষ জানিবাহা ইহাক নিশ্চয় ।৫৯৬।

কৰ্ম্মকাণ্ডৰ প্ৰতিক্ৰিয়া স্বৰূপে আৰণ্যক আদিৰে বেদৰ শেষছোৱা বা বেদান্তই হল জ্ঞানকাণ্ড; নামঘোষাৰ আন ঠাইবোৰত সেয়ে—

বেদে-ৰামায়ণে পুৰাণে-ভাৰতে আদি মধ্য অৱসানে।
হৰিকেসে মাত্ৰ কহয় নিশ্চয় জানা তত্ত্ব এহিমানে ॥২০৩।
বেদৰ ৰহস্য হৰিৰ কীৰ্ত্তন শুশুনিলোঁ সাৱধানে।
যমৰ কিঙ্কৰে তপত শলাক বাইবে তাহাৰ কাণে ॥২৮৬।
মাধৱৰ নাম বৎসপ্ৰায় ভৈল ভক্তে তাক লৈয়া যান্ত।
বেদৰ ঈশ্বৰ হৰি ধেনু যেন তাৰ পাছে পাছে ধান্ত ॥৩৬৪।

পতিত পাৱন বুলি নাৰায়ণ এ, পৰম পতিতে ডাকে আতুৰ হৈয়া।
তযু বেদ-বাণী আমি আছোঁ শুনি এ, মহা মহা পাপী তৰে তযু নাম লৈয়া॥
বেদৰ গুপুত বিষ্ণু নাৰায়ণ এ, দৈৱকীত হন্তে সাক্ষাতে ভৈলা বিদিত।
জীৱৰ তাৰণ হেতু নাৰায়ণ এ, প্ৰচাৰিলা নিজ যশ-ধৰ্ম বিপৰীত ॥৮০৫।

বেদৰ এই জ্ঞানকাণ্ডই প্ৰাক্‌বৌদ্ধ ভাৰতৰ চিন্তা-জগতত যি অপূৰ্ব্ব-আলোড়নৰ সৃষ্টি কৰিলে, আৰু তাৰ ফলস্বৰূপে সেই কালত যি শত শত বিভিন্ন দৰ্শনালয়বোৰৰ সৃষ্টি হল সেইবোৰ শৃঙ্খলিত কৰিবৰ আৱশ্যক হোৱাত, মূল বেদান্তৰ মতকে নমনা বৌদ্ধ দৰ্শন আদি নাস্তিক বুলি বাদ দি বাকি আস্তিক দৰ্শনালয়বোৰ জুকিয়ালত ষড়দৰ্শনৰ জন্ম হল। ইয়াৰ ভিতৰতে, গৌতমৰ ন্যায় আৰু কণাদৰ বৈশেষিক আৰম্ভবাদী; পাতঞ্জলিৰ যোগ আৰু কপিলৰ সাংখ্য পৰিণামবাদী; আৰু জৈমিনীৰ পূৰ্বমীমাংসা আৰু বাদৰায়ণৰ উত্তৰমীমাংসা বিৱৰ্ত্তনবাদী। এই আস্তিক ষড়দৰ্শনৰ ভিতৰুৱা কপিলৰ পৰিণামবাদী সাংখ্যদৰ্শন বাস্তৱতে বহ্বাত্মাবাদী বা অনীশ্বৰবাদী; এই সম্পৰ্কত "সৰ্বম্ অনিত্যম্ সৰ্বম্ অনাত্মম্" বোলা অনাত্মাবাদী আৰু অনীশ্বৰবাদী নাস্তিক বৌদ্ধ দৰ্শনৰ লগত ইয়াৰ আঁহফলা প্ৰভেদ মন

কৰিব লগীয়া। এই বিৱৰ্ত্তনবাদী দুই দৰ্শনৰ মূল্য তথ্য হল এক মৌলিক পদাৰ্থৰ পৰিণতি আৰু অভিব্যক্তিৰ পৰা জগৎ ক্ৰমে বৰ্ত্তমান অৱস্থাত উপনীত। সাংখ্য-মতে জগতৰ আদিতে প্ৰকৃতি আৰু পুৰুষ; পুৰুষ উদাসীন অথচ চেতন, প্ৰকৃতি জড়ময়ী অথচ কৰ্ত্ৰী। পুৰুষৰ চৈতন্যশক্তি প্ৰকৃতিত প্ৰতিফলিত হয় বাবে প্ৰকৃতিক চেতন বুলি ভ্ৰম জন্মে। কিন্তু বিৱৰ্ত্তনবাদী পূৰ্বমীমাংসা আৰু উত্তৰমীমাংসাৰ মতে পদাৰ্থৰ পৰা জগৎ সৃষ্ট হোৱা নাই; আৰু স্বৰূপতে ব্ৰহ্মৰ বাহিৰে কোনো পদাৰ্থই নাই। "ময়াধ্যক্ষেন প্ৰকৃতিঃ সূয়তে সচৰাচৰম্। হেতুনানেন কৌন্তেয় জগদ্বিপৰিবৰ্ত্ততে॥" গতিকে জগৎ পৰিবৰ্ত্তিত হে হৈছে, সৃষ্ট হোৱা নাই; প্ৰকৃতি জগতৰ নিৰ্মাত্ৰী নহয়, পুৰুষৰ ইচ্ছাৰ প্ৰভাৱত প্ৰকৃতি নিজে পৰিবৰ্ত্তিত হৈছে। এই পৰিবৰ্ত্তন-প্ৰভাৱেই জগৎ, আৰু এই সামান্য কাৰ্য্যকাৰিতাই প্ৰকৃতিৰ কৰ্ত্তৃত্ব বা সক্ৰিয় অংশ বুলিব পাৰি। মুঠতে বিৱৰ্ত্তনবাদীসকলৰ মতে যি জগত আমি চকুৰে দেখিছোঁ, ই কোনো প্ৰকৃত পদাৰ্থ নহয়; কিয়নো একমাত্ৰ সনাতন পদাৰ্থ ব্ৰহ্মইহে আছে, ৰজুত সাপ দেখাৰ দৰে ব্ৰহ্মত জগৎ দেখা আমাৰ মনৰ ভ্ৰান্তি মাথোন।

"প্ৰথমে প্ৰণমো ব্ৰহ্মৰূপী সনাতন। সৰ্ব অৱতাৰ কাৰণ নাৰায়ণ॥"

"তুমি পৰমাত্মা জগতৰ ঈশ এক। একো বস্তু নাহিকে তোমাত ব্যতিৰেক॥
তুমি কাৰ্য্য কাৰণ সমস্ত চৰাচৰ। সুবৰ্ণ কুণ্ডলে যেন নাহিক অন্তৰ॥"

"অবাঙ্-মানসগোচৰঃ", এয়ে হল ব্ৰহ্মৰ স্বৰূপ; তেওঁৰ "একোঽহং বহু স্যামি" ভাবতেই জন্মিল প্ৰকৃতি। ব্ৰহ্ম সৎ; কিন্তু প্ৰকৃতি সৎ নহয়, অসৎ নহয়, অনিৰ্বচনীয়। শঙ্কৰদেৱে দশম ভাগৱতত লিখিছে—

প্ৰকৃতি আশ্ৰয়ী আছে আদি বৃক্ষ সুখ দুঃখ দুই ফল।
তিনি গুণ মূল অৰ্থ চাৰি ৰস শিপায়ে ইন্দ্ৰিয় বল॥
ছয় উৰ্ম্মি আত্মা সাত ধাতু ছাল শাখায়ে আঠ প্ৰকৃতি।
দশ বায়ু পাত ঈশ জীৱ দুই পক্ষী থাকে তাত নিতি॥৬২

প্ৰাণ, অপান, সমান, উদান, ব্যাণ, নাগ, কূৰ্ম, বৃকৰ, দেৱদত্ত, ধনঞ্জয়, এই দশ বায়ু ৰূপ পাতেৰে; ক্ষিতি, অপ, তেজ, মৰুৎ, ব্যোম, মন, বুদ্ধি, অহঙ্কাৰ, এই আঠ প্ৰকৃতি ৰূপ ডালেৰে; মেদ, মাংস, অস্থি, মজ্জা, শোনিত, শুক্ৰ, ৰস, এই সাত ধাতু ৰূপ ছালেৰে। শোক, মোহ, জৰা, মৃত্যু, ক্ষুধা, পিপাসা, এই উৰ্ম্মি ৰূপ আত্মাৰে; ধৰ্ম্ম, অৰ্থ, কাম, মোক্ষ, এই চাৰি ৰস, দশেন্দ্ৰিয় শিপাৰে; সত্ত্ব, ৰজঃ,

তমঃ, এই তিনি গুণ ৰূপ গা-গছেৰে, প্ৰকৃতি ৰূপ যাই বৃক্ষ আছে ; এই বিৰিখত সুখ-দুঃখ ৰূপ দুটি ফল লাগে, আৰু জীৱাত্মা-পৰমাত্মা ৰূপ দুটি পখী থাকে। "এই পখী দুটি অভেদ ; এটিয়ে বিবিখজুপিৰ মিঠা ফলটি খায়, ইটিয়ে নাখাই চাই থাকে।"

বেদ অৰ্থাৎ বেদান্তক তিনি প্ৰস্থান ৰূপেও ভাগ কৰা হয় ; তাৰে প্ৰথমটি হল শ্ৰুতিপ্ৰস্থান, ই উপনিষদসমূহক বুজায়। নামঘোষাত—

সৰ্ব্বশ্ৰুতি শিৰোৰত্ন ভাগৱত বনমাঝে হৰিনাম সিংহ প্ৰকাশয়।
তাৰ মহাধ্বনি শুনি নিজ পৰিবাৰ সমে তৰ্কব্যাঘ্ৰী পলায় পায়া ভয় ॥
হৰিভক্তি ৰাজমাৰ্গ গুৰু- পদনখচন্দ্ৰ প্ৰকাশিত
শ্ৰুতি-জননীৰ পদ-পথ অনুসৰি।
ফুৰোঁ হুয়া আমি আনন্দিত স্খলন নাহিক কদাচিত
মহাজন সবে জানিবা নিশ্চয় কৰি ॥ ৬২১।

দ্বিতীয় হল বেদৰ স্মৃতিপ্ৰস্থান ; ই উপনিষদ-সাৰ গীতাকে বুজায়—

মাধৱে বোলন্ত শ্ৰুতি-স্মৃতি মোৰ আজ্ঞাবাণী জানা নিষ্ঠ
যিটো জনে আৰু উলঙ্ঘিয়া প্ৰৱৰ্ত্তয়।
ভৈল সিটো মোৰ আজ্ঞাছেদী মোৰ দ্বেষ কৰিলেক আতি
মোৰ ভক্ত হন্তো বৈষ্ণৱ সিটো নোহয় ॥ ৬২৫।

তৃতীয় হল বেদৰ ন্যায়-প্ৰস্থান ; ই ব্ৰহ্মসূত্ৰ বা বেদান্ত-সূত্ৰক বুজায়, ইয়াৰ আন নাম ভিক্ষাসূত্ৰ। ইয়াৰ ৰচক বাদৰায়ন, কোনোৰ মতে ব্যাস ; কোনোৰ মতে আকৌ ব্যাস-বাদৰায়ণ একেজন। সি যি হওক, বিভিন্ন টীকা-ভাষ্য লিখিয়ে আচাৰ্য্যসকলে বিভিন্ন মতবাদ প্ৰচাৰ কৰিছে ; তাৰ ভিতৰত মায়াবাদ বা অদ্বৈত-বাদ প্ৰচাৰক শঙ্কৰাচাৰ্য্যই প্ৰথম—"শ্লোকোৰ্দ্ধেন প্ৰবক্ষামি যদুক্তং গ্ৰন্থ কোটিভিঃ। ব্ৰহ্ম সত্য জগন্মিথ্যা জীৱ ব্ৰহ্মৈৱ কেৱলম্ ॥" এই মতবাদকে আংশিকভাৱে খণ্ডন আৰু আংশিকভাৱে সমৰ্থন কৰি তেওঁ বিশিষ্টাদ্বৈতবাদ বা দ্বৈতাদ্বৈতবাদ মত উলিয়ায়। ইয়াৰ উপৰি নিম্বাৰ্কাচাৰ্য্যই ভেদাভেদবাদ, মধ্বাচাৰ্য্যই দ্বৈতবাদ, আৰু বল্লভাচাৰ্য্যই শুদ্ধাদ্বৈতবাদ মত প্ৰচাৰ কৰে।

আস্তিক দৰ্শন হলেও পৰিণামবাদী বা কাৰ্য্যকাৰণবাদী সাংখ্যমত বহ্বাত্মবাদী বা অনীশ্বৰবাদী বুলিয়ে বিৱৰ্ত্তনবাদী ভাগৱতী মতৰ বিৰোধী ; সেইবাবে নাম-ঘোষাত ঘনাই সাংখ্যমত খণ্ডিছে—

প্ৰকৃতি পুৰুষ দুইতো কৰি পৰ দুইহানো নিজ কাৰণ।
পৰম ঈশ্বৰ নামক ধৰিয়া আছা তাতে নাৰায়ণ ॥
প্ৰকৃতি পুৰুষ দুইৰো নিয়ন্তা মাধৱ।
সমস্তৰে আত্মা হৰি পৰম বান্ধৱ ॥৪০৫

বাসুদেৱ নিগদতি হাসি সাক্ষাতে বিদিত ভৈলা আসি
তুমি সে পুৰুষ প্ৰকৃতিত কৰি পৰ।
সমস্ত জীৱৰ বুদ্ধি সাক্ষী কেৱল আনন্দ অনুভৱ
স্বৰূপ সুখৰ সাগৰ দেৱ ঈশ্বৰ ॥৬৫৩।

প্ৰকৃতিৰ প্ৰতিবোধৰ বাবেই সৎ ব্ৰহ্ম আৰু অসৎ জগতৰ মাজত সীমা-ৰেখা টানিবৰ আৱশ্যক হল। ব্ৰহ্মই সৎ, চিৎ, আনন্দ।—

যিহেতু চৈতন্যপূৰ্ণ পৰমাত্মাৰূপে হৰি হৃদয়ত আছন্ত প্ৰকাশি।
তাতেসে ইন্দ্ৰিয়গণ, ভূত-প্ৰাণ বুদ্ধি-মন, প্ৰৱৰ্ত্তে যতেক জড়ৰাশি ॥
হে কৃষ্ণ তুমি মাত্ৰ, চৈতন্য স্বৰূপ নিত্য, সত্য শুদ্ধ জ্ঞান অখণ্ডিত।
আৰৰ যতেক ইটো, তোমাৰ বিনোদ ৰূপ, চৰাচৰ মায়াৰ কল্পিত ॥
হৰিসে চৈতন্য আত্মা জ্ঞানময় আৰৰ সমস্তে জড়।
বেদ-বেদান্তৰ সমস্ত শাস্ত্ৰৰ এহিসে বিচাৰ বৰ ॥

ত্ৰিগুণী প্ৰকৃতি শুদ্ধ সত্ত্বৰ প্ৰতিবোধেই মায়া। নামঘোষাত—

নমো নমো নাৰায়ণ, প্ৰসন্ন হুয়োক হৰি, কৰিয়োক মায়াক নিৰ্য্যান।
আপোনাৰ মহিমাক আপুনি বেকত কৰি জীৱক কৰিয়ো পৰিত্ৰাণ ॥
তোমাৰ মায়ায়ে হৰি কপট গুণক ধৰি মুহি আছে আমাক সমূলি।
গুচায়োক মায়া স্বামী তোমাৰ চৰণে আমি ভজিলোঁহো জয় জয় বুলি।
মধুমতী মায়া উন্মত্ত কৰায়া আছে যত জীৱগণ।
ভক্তৰ মায়াক পীড়ন নিমিত্তে বোলয় মধুসূদন ॥ ১৬৫।

মলিন সত্ত্বৰ প্ৰতিবোধতেই অবিদ্যাৰ জন্ম। আকৌ নামঘোষাত—

আত্মা ঈশ্বৰক লাগ, প্ৰত্যক্ষে সতত পায়, নাপায় জানা তাহু অবিদ্যাত।
অবিদ্যা নাশিলে লাগ, কৃষ্ণক পাৱয় যেন, কণ্ঠলগ্ন বস্তুক সাক্ষাত ॥ ৭১।
তোমাৰেসে অবিদ্যায়ে, আমাক মুহিলে হৰি, নজানোহো তোমাৰ তত্ত্বক।
তোমাৰ চৰণে হৰি, শৰণ পশিয়া সাৰ, কৰিলোঁহো তোমাৰ নামক ॥

নিৰ্গুণ নিৰাকাৰ ব্ৰহ্মই সগুণ সাকাৰ ৰূপ ধৰাৰ কাৰণ—

পৰম দুৰ্বোধ আত্মতত্ত্ব তাৰ জ্ঞান অৰ্থে হৰি যত
লীলা অৱতাৰ ধৰা তুমি কৃপাময় ।
তাহান চৰিত্ৰ সুধা-সিন্ধু তাত ক্ৰীড়া কৰি দীনবন্ধু
চাৰি পুৰুষাৰ্থ তৃণৰ সম কৰয় ॥ ৬৬০ ।

চিন্তা, ইচ্ছা, অনুভূতি ; মনৰ এই তিনি ধৰ্ম অনুসৰি যথাক্ৰমে জ্ঞান. কৰ্ম, ভক্তি, এই তিনি বৃত্তি। ইয়াৰ ভিতৰত কোনটো শ্ৰেষ্ঠ, ই চিৰন্তন প্ৰশ্ন হৈ আহিছিল ; গীতা শাস্ত্ৰত তাৰ শেষ মীমাংসা হোৱা নাই, তাৰ সম্পূৰ্ণ নিৰ্ণয় হৈছে শ্ৰীমদ্ভাগৱতত। নাৰদীয় ভক্তিসূত্ৰত "ওঁ ত্ৰিষু সত্যেষু ভক্তিৰেৰ গৰীয়সী ভক্তিৰেৰ গৰীয়সী" বুলি নাৰদে উৰ্দ্ধবাহু হৈ কৰৰ দৰে, "নামঘোষা"তো কৈছে—"কেৱল ভকতি, পুৰুষক তাৰে, সহায় কাকো নচাৱে। জ্ঞান কৰ্ম তাৱে, তাৰিতে নপাৰে, ভকতি নপাৱে যাৱে ॥ ২০০ ।"

দৈত্যাৰিৰ মতে কোচবেহাৰতে মাধৱদেৱে ঘোষা সমাপ্ত কৰে—

আছন্ত আনন্দ মনে বেহাৰত কতোদিনে মাধৱদেৱৰ ভৈল মন ।
আউল ভাঙি ঘোষাখান কৰো আনি একথান, এহি বুলি শৰণ ভজন ॥
নিন্দা স্তুতি উপদেশ প্ৰাৰ্থনা কাকুতি খেদ বহুবিধ পটল কৰিলা ॥

শঙ্কৰদেৱৰ নিৰ্দেশ অনুসাৰে শঙ্কৰদেৱৰ জীৱিত কালতে 'নামঘোষা'ৰ ৰচনাৰ আৰম্ভ হলেও তাৰ পাছত মাধৱদেৱৰ শেষকাল হোৱাতহে যে ইয়াৰ পৰিসমাপ্তি হৈছিল, তাৰ নানান প্ৰমাণৰ ভিতৰত গুৰুজনাৰ প্ৰতি ভক্তিভাৱৰ তীব্ৰতাও অন্যতম। সেই তীব্ৰতাত গুৰু আৰু দেৱ যেন ক্ৰমে একত পৰিণত হৰ খুজিছে—

হৰিনাম ৰসে বৈকুণ্ঠ প্ৰকাশে প্ৰেম-অমৃতৰ নদী ।
শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰে পাৰ ভাঙ্গি দিলা বহে ব্ৰহ্মাণ্ডক ভেদি ॥ ৩৭১ ।
শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰ হৰি-ভকতৰ জানা যেন কল্পতৰু ।
তাহান্ত বিনাই নাই নাই নাই আমাৰ পৰম গুৰু ॥ ৩৭৬ ।

কালিদাসৰ "মেঘদূতে" সমসাময়িক সংস্কৃত সাহিত্যত সোনকালে এক শ্ৰেণীৰ "দূত"-কাব্যৰ জন্ম দিয়াৰ দৰে মাধৱদেৱৰ "নামঘোষা"য়ো ততালিকে তৎকালীন অসমীয়া বৈষ্ণৱ সাহিত্যত এশাৰী "ঘোষা"-কাব্যৰ উৎপত্তি কৰিলে। কিন্তু "মেঘদূত"ৰ প্ৰতিপত্তি প্ৰমাণ কৰি সেই "দূত"-কাব্যবোৰ বতৰ-ফুলৰ দৰে সেই বতৰতে মৰহি যোৱাৰ নিচিনাকৈ "নামঘোষা"বো সাময়িক সমাজৰ ওপৰত

প্ৰভাৱৰ প্ৰমাণ দেখুৱাই "ঘোষা"-কাব্যবোৰেও যথাস্থান ললে ; তাৰ ভিতৰত গোপাল মিশ্ৰৰ "ঘোষা-ৰত্ন" আৰু পুৰুষোত্তম ঠাকুৰৰ "ন-ঘোষা" উল্লেখযোগ্য। ইয়াৰ কাৰণ আন একো নহয়, কালিদাস আৰু মাধৱদেৱৰ প্ৰতিভাৰ যি অমৰ বৈভৱ তাৰ প্ৰভাৱতে মেঘদূত আৰু নামঘোষাই আনে পাব নোৱৰা যাউতিযুগীয়া জীৱনী-শক্তি লভিলে। স্বৰ্গহৰণ আৰু পুনঃস্বৰ্গলাভ কাব্য যেনেকৈ ভক্ত কবি মিণ্টনে বাইবোলখন বুকত লৈ টোপনি যাওঁতে দেখা সপোন বুলি কোৱা হয়, নামঘোষাও সেইদৰে সাধক কবি মাধৱৰ আত্মোৎসৰ্গৰ ফল, সাধনা-লব্ধ পুণ্যাশীষ !

মাধৱদেৱৰ অঙ্কীয়া নাট আৰু বৰগীত ৰচনা

শুনিয়া মথুৰাদাস তেখনে আসিলা। মাধৱদেৱক বৰপেটা লাগি নিলা ॥
ভক্তবৰ্গ সমে তথা ৰহিলা মাধৱ। তাম্তিকুচি লোকৰ মিলিলা মহোৎসৱ ॥
নটুৱা পাতিলা নাট কৰিলা বিস্তৰ। নাট দেখি লোকৰ আনন্দ বহুতৰ ॥
কৰিলা ঝুমুড়া দধি-মথন তহিত। নানা ৰসে কৰিলন্ত আনো যত গীত ॥

মাধৱদেৱৰ চোৰধৰা, পিপড়া গুচোৱা, ভূমিলোটোৱা, ভোজন-ব্যৱহাৰ, অৰ্জ্জুন-ভঞ্জন, (ৰাস) ঝুমুৰা, দধিমথন আৰু কোটোৱা খেলা, এই আঠখনি অঙ্কৰ নাম এতিয়ালৈকে পোৱা হৈছে। মাধৱদেৱকে আদি কবি সকলো অঙ্ক-লেখকে শঙ্কৰদেৱৰ আৰ্হি অনুসৰিয়ে সংস্কৃত স্তোত্ৰৰ পাছত ব্ৰজ-বুলি মিহলি গীত-পদ আৰু কথা ব্যৱহাৰ কৰিছে। ইয়াতে অৱশ্যে লক্ষ্য কৰিব লগীয়া কথা, অঙ্কৰ বাবে মাধৱদেৱে শ্ৰীকৃষ্ণৰ মধ্যলীলা আদিতকৈ শিশুলীলাহে বিশেষভাৱে অৱলম্বন কৰিছে আৰু এই উদাসীন ভক্তই সেই বাৎসল্য-ৰস অপূৰ্ব-ভাৱে ফুটাই তুলিছে।

চোৰধৰা আৰু **পিম্পৰা গুচোৱা** অঙ্ক দুখনিৰ বিষয়-বস্তু প্ৰায় একে, গোপীৰ ঘৰত মাখন চুৰ কৰা কাহিনী (অধ্যয়ন, ১৩৫-৩৮, ১৫২-৫৩)। **ভূমি লোটোৱা** অঙ্কত মাখন চুৰ কৰি ধৰা পৰাৰ ভয়ত কৃষ্ণই এদিন তেওঁৰ মাখন আৰু বাঁহীটি কোনোবাই নিলে বুলি কান্দি-কাটি মাটিত লেটি লৈ সেই কথা তল পেলোৱা উপায় কৰিছে আৰু যশোদাই সেই ধূৰ্ত্তালি হুবুজি পুত্ৰক কাবৌ-কোকালি কৰি নিচুকাইছে—"অহে পুত্ৰ শ্ৰীকৃষ্ণ, তোহাৰি পাৱত লাগোঁ। অৰুণ অধৰ বালাই লওঁ। ওহি শ্যাম শৰীৰক অৱস্থা দেখিয়ে কৈছে মৰিয়ে

নাৰণ্ড! তোহাৰি ঐছন অপমান দেখিয়ে আমাৰ হৃদি সহয়ে নাহি। আহে বাপু, ৰোষ তেজহ, উঠহ, উঠহ। **ভোজন ব্যৱহাৰ** অঙ্কত কৃষ্ণই যমুনাৰ পাৰত গৰখীয়াবিলাকেকে বনভোজ খাওঁতে ব্ৰহ্মাই গৰু আৰু গৰখীয়াবিলাকক কেনেকৈ চুৰ কৰে আৰু পাছত কৃষ্ণৰ হাতত ব্ৰহ্মা ধৰা পৰে, তাৰ কাহিনী আছে। **দধিমথন** বা **অৰ্জুন-ভঞ্জন** অঙ্কত যশোদাই শিশু কৃষ্ণক উড়ালত বান্ধি থওঁতে তেওঁ আঠু কাঢ়ি সেই উড়াল চোচৰাই নি এজোপা অৰ্জুন গছ ভঙাৰ চলেৰে নাৰদৰ শাপৰ পৰা কুবেৰৰ দুই পুত্ৰ নলকুবেৰ আৰু মণিগ্ৰীৱক কেনেকৈ উদ্ধাৰ কৰিলে, তাক বৰ্ণাইছে। আৰম্ভণতে সূত্ৰধাৰে ঘোষিছে—"যশোদা দিব্য বস্ত্ৰ অলঙ্কাৰ পৰিধান কৰিয়ে কুঙ্কুমে কুচযুগ মণ্ডিয়ে কজ্জলে নয়ন দুহু ৰঞ্জিয়ে কৰ্পূৰ তাম্বুল ভুঞ্জিয়ে যৈছে দধি মথিতে লাগিলা তাহা দেখহ শুনহ নিৰন্তৰে হৰি বোল হৰি বোল।"

শঙ্কৰদেৱৰ নামত আৰোপিত **কেলি গোপাল,** আৰু (**ৰাস**)-**ঝুমুৰা কোটোৰা খেলা** আৰু **ভুষণ হেৰোৱা** অঙ্ককেখনিৰ সম্পৰ্কে মতভেদ আছে, যিহেতুকে সদৌ অসমীয়া বৈষ্ণৱ সাহিত্যৰ ভিতৰত এইকেখন অঙ্কতহে ৰাধা বুলি এটা স্বকীয়া চৰিত্ৰ দেখিবলৈ পোৱা হয়। হৰিবংশ, বিষ্ণুপুৰাণ আৰু স্বয়ং ভাগৱত পুৰাণ আদি কোনো মূল শাস্ত্ৰত যে ৰাধা-চৰিত্ৰ এটা নাই, অৰ্বাচীন ব্ৰহ্মবৈৱৰ্ত্ত পুৰাণৰ পৰাহে যে জয়দেৱ, বিদ্যাপতি, চণ্ডীদাস আদি কবিসকলে আৰু তেওঁলোকক অনুসৰি চৈতন্যদেৱ আদিয়ে এই ৰাধা-চৰিত্ৰত প্ৰাধান্য দিছে, আৰু অসমীয়া বৈষ্ণৱ সাহিত্য যে এই ৰাধা-চৰিত্ৰৰ কুচৰিত্ৰৰ পৰা সম্পূৰ্ণ মুক্ত, এনেবোৰ কথা একাধিকবাৰ উল্লেখ কৰি অহা হৈছে। তেনেহলে অকল এইকেখন অঙ্কত ৰাধা-চৰিত্ৰ ওলাল কব পৰা, আৰু নোলালে শঙ্কৰদেৱ-মাধৱদেৱৰ নামত এইবোৰৰ প্ৰচলন হল কেনেকৈ, এয়ে মতানৈক্যৰ গুৰি। (**ৰাস**)-**ঝুমুৰা** আদিৰ উল্লেখ যে দৈত্যাৰি আদি চৰিত-লেখকে কৰিছে, তাত সন্দেহ নাই ; সেই অঙ্ক বৰ্ত্তমানে চলিত অঙ্ক নহয়, এনে এটা কথা কেৱল কব পাৰি ; পিছে সিও সুপ্ৰমাণিত হব লাগিব। (ৰাস) ঝুমুৰা প্ৰকৃত ৰাসক্ৰীড়া কাহিনী নহয় ; কৃষ্ণৰ অন্তৰ্ধ্যানত বিৰহ-বাউলী আৰু প্ৰেমান্ধা গোপীসকলক দুপৰ নিশা ঈৰ্ষাযুক্তা হৈ হাবিৰ মাজত কৃষ্ণই এগৰাকী কাল্পনিক গোপীক লৈ পলাই যোৱাৰ যি খোজ দেখা পাইছিল, আৰু সেই কাল্পনিক গোপীকে "অনয়াৰাধিতো কৃষ্ণঃ" শব্দৰ ধ্বনিৰ পৰা "হাঁ" বোলোঁতেই হনুনিয়াহৰ বাতবি পোৱাৰ দৰে যি ৰাধাৰ উৎপত্তি, সেই

দাঁতিয়লীয়া পোহৰেই ইয়াৰ বিষয়-বস্তু। **কোটোৰা খেলা** অঙ্কত ৰাধাই আন গোপীৰে, গাখীৰ, দৈ, মাখন বেচিবলৈ যাওঁতে লগৰ গৰখীয়াবিলাকেৰে কৃষ্ণই কেনেকৈ বাট ভেটি ধৰিছিল, তাৰ কথা ; আৰু **ভূষণ-হেৰোৱা** অঙ্কত পানী আনিবলৈ গৈ ৰাধাই কৃষ্ণক কদমৰ তলত শুই থকা পাই তেওঁৰ অলঙ্কাৰ চুৰ কৰি নি কেনেকৈ ধেমালি কৰিছিল, তাৰ বৰ্ণনা। কোৱা বাহুল্য, এই নাট-কেখনিতো ৰাধা তাৰ মাখিছালৰ ভিতৰলৈ সোমাব পৰা নাই ; ৰাধা-উপাসনা বা দ্বৈতভাব তাত নাই।

আকৌ শঙ্কৰদেৱৰ নামত প্ৰচাৰিত **ৰামমালিকা** আদিৰ দৰে মাধৱদেৱৰ নামত **আদিচৰিত, অমূল্যৰত্ন, গুপ্তমণি** আদি কেবাখনিও "জাল্" পুথি পোৱা হয়। এনে বাদ-বিসম্বাদ থকা কোনো পুথি শঙ্কৰদেৱ বা মাধৱদেৱৰ হয় নে নহয় সেই বিচাৰৰ কষটি হ'ব শঙ্কৰদেৱৰ কীৰ্ত্তন-দশম আৰু মাধৱদেৱৰ ঘোষা-ৰত্নাৱলী ; সেইবোৰ গ্ৰন্থৰ সঠিক ভাব, ভাষা বা ৰীতিৰ লগত নিমিলিলে কোনো গ্ৰন্থ সেইসকলৰ বুলি ধৰিব নোৱাৰি। শঙ্কৰদেৱ মাধৱদেৱৰ হুবুলিলে কোনো নতুন কথাই সমসাময়িক অসমীয়া সমাজত ঠাই নাপাইছিল বাবেই কোনো অসৎ লোকে শঙ্কৰ- মাধৱৰ শিক্ষাৰ বিপৰীতমূলক কথাও অনেক সময়ত এইদৰে সেইসকলৰ নামত প্ৰচাৰ কৰিবৰ অপচেষ্টা কৰিছিল। উদাহৰণ স্বৰূপে, "ৰাম-মালিকা"ত "কৃষ্ণৰ কিঙ্কৰ শঙ্কৰ"ক নিজে কৃষ্ণ বা ঈশ্বৰ বুলি কোৱাইছে। "আদিচৰিত" মাধৱদেৱৰ নামত অপপ্ৰচাৰ কৰা এখন অতি দুষ্ট পুথি। "গুপ্তমণি" পুথিখন এটি প্ৰকাশত মাধৱ-দেৱৰ আৰু আন আন এটি প্ৰকাশত শঙ্কৰদেৱৰ বুলিছে ; ইও বিশেষ অৰ্থব্যঞ্জক। ছপা-পুথিৰ ভণিতাত মাত্ৰ আছে—"কহে গোবিন্দৰ দাস এবা আন কাম। পাতক ছাড়োক ডাকি বোলা ৰাম ৰাম॥" ইয়াৰ পৰা ই শঙ্কৰদেৱ বা মাধৱদেৱ, বা আন কাৰবাৰ বিশেষ ভণিতা হয় বুলিব পাৰি জানো ? আকৌ, "অমূল্য-ৰত্ন"ৰ ভণিতাত আচৰিতভাৱে আছে—

"ৰচিলা মাধৱে	শুনা নিৰন্তৰে	অমূল্য ৰত্ন সাৰ।
শঙ্কৰ মাধৱে	মহা শুদ্ধভাৱে	ৰচিলা ইটো পয়াৰ॥"
"শঙ্কৰ মাধৱ	প্ৰাণৰ বান্ধৱ	ডাকি বোলা ৰাম ৰাম॥"

এনে জোটাশালি মৰা ভণিতা আৰু কৰবাত আছে নে ? তদুপৰি শঙ্কৰদেৱৰ মুখে এই বুলি নিজ নামৰ ব্যাখ্যা কৰাইছে—"লক্ষ্মীৰ মস্তক শ্ৰী আমাত হোৱয়।